

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.096>

UBAYDIY RUBOIYLARIDA QO‘LLANILGAN LAFZIY SAN’ATLAR

Dilorom Hayitboyeva

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

3-bosqich tayanch doktoranti

<https://orcid.org/0000-0001-7597-9733>

dhayitboyeva88@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Ubaydiy turkiy ruboiylarida qo‘llanilgan lafziy san’atlar tahlil qilingan. Ubaydiyning turkiy devondagi 430 dan ortiq ruboiysi mavzu doirasining kengligi va badiiy qimmatini jihatidan ahamiyatlidir. Ruboiylarda qo‘llanilgan badiiy san’atlar ruboiyning jozibasini va ta’sirchanligini oshirish uchun xizmat qiladi. Xususan, lafziy san’atlar ham bu jarayonda yordamga keladi.

Kalit so‘zlar: lafziy san’at, nido, tajnis, kitobat, tanosub, ishtiyoq, tarse’.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СРЕДСТВА «ЛАФЗИ» В РУБАИ УБАЙДИ

Аннотация. В статье анализируются вербальные (словесные) фигуры речи (искусство *лафзи*), использованные в тюркских рубаи Убайди. Более 430 рубаи Убайди в его тюркском диване значимы по широте тематического охвата и своей художественной ценности. Художественные средства, использованные в рубаи, служат для повышения их привлекательности и выразительности. В частности, в этом процессе помогают и вербальные фигуры речи.

Ключевые слова: вербальные фигуры речи (лафзи санъат), нидо, таджнис, китобат, таносуб, иштикок, тарсе.

VERBAL RHETORICAL DEVICES IN THE RUBAIS OF UBAYDI

Abstract. The article analyzes the verbal (lexical) rhetorical devices used in the Turkic rubais of Ubaydi. More than 430 rubais of Ubaydi in his Turkic divan are significant in terms of their wide thematic scope and artistic value. The artistic devices employed in the rubais serve to enhance their charm and expressiveness. In particular, verbal devices also play a supporting role in this process.

Keywords: verbal rhetorical devices (lafziy san'at), nido, tajnis, kitobat, tanosub, ishtiyoq, tarse'.

KIRISH.

Ubaydiy mumtoz adabiyotning ruboiy janrida samarali ijod qilgan shoirlardan bo‘lib, o‘zbek adabiyotida turkiy, forsiy va arabiy tillarda ruboiy yaratgan zullisonayn ijodkordir. Turkiy tildagi ruboiylari mavzu doirasining kengligi, g‘oyaviy-badiiy qimmatini hamda badiiy tasvir vositalarining qo‘llanilish darajasi jihatidan ham ahamiyatlidir. Har qanday lirik asarning badiiyatini she‘riy san’atlar ham ta‘minlab berishga xizmat qiladi. Badiiy san’atlarni ma‘naviy va lafziy san’atlarga bo‘lib o‘rganilishidan kelib chiqib, ushbu maqolada Ubaydiy ruboiylarida qo‘llanilgan lafziy san’atlardan namunalarni ko‘rib chiqamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

Barcha janrlarda bo‘lgani kabi ruboiylarda ham badiiy san’atlardan “ko‘p va xo‘p” foydalanish imkoniyati mavjud. She‘riy san’atlar badiiy asarda ifodalangan g‘oyalarning hayotiyroq, ta‘sirchanroq ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqinroq gavdalantirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyliigi, jozibadorligini ta‘minlashga xizmat qiladi⁶⁶.

Atoulloh Husayniyning “Badoyi‘u-s-sanoyi” asarida ham she‘riy san’atlarning nima sababdan kerakligi va ularning turlari haqida batafsil ma‘lumot berilgan: “...nutq go‘zalliklari uch qism bila cheklanur ul jihattinkim, har go‘zallik yo faqat lafz go‘zalligidur, yo faqat ma‘no go‘zalligidur yoxud lafz-u ma‘no yig‘indisining go‘zalligidur”⁶⁷.

Mazkur maqolada ruboiy janrida qo‘llanilgan lafziy san’atlarning poetik xususiyatlarini aniqlash va ularning badiiy-estetik vazifasini yoritishda kompleks tahlil tamoyillaridan foydalanildi. Maqolaning nazariy-metodologik asosini mumtoz poetikaga oid qarashlar hamda zamonaviy adabiyotshunoslikdagi badiiy san’atlar haqidagi ilmiy-nazariy konsepsiyalar tashkil etadi. Avvalo, poetik tahlil metodi asosida ruboiylarning badiiy tuzilishi, poetik tili, so‘z qo‘llash mahorati va lafziy san’atlarning matn tarkibidagi funksiyasi o‘rganildi. Shuningdek, lafziy san’atlarning shakllanishi va qo‘llanilish xususiyatlarini aniqlashda tarixiy-qiyosiy metoddan foydalanildi. Ruboiy matnlarida so‘zlarning fonetik, leksik va semantik xususiyatlari, tovush va shakl takrorlari, so‘zlarning turli ma‘no qatlamlari hamda ularning badiiy mazmunni yuzaga chiqarishdagi o‘rni lingvopoetik tahlil asosida tadqiq etildi. Shuningdek, ayrim ruboiylarda bir necha lafziy san’atning birgalikda qo‘llanilishi, ularning o‘zaro munosabati va badiiy-estetik yaxlitlikni ta‘minlashdagi roli strukturaviy va qiyosiy tahlil usullari orqali aniqlandi.

NATIJA VA MUHOKAMA.

Ubaydiy ruboiylarida eng ko‘p qo‘llanilgan she‘riy san’atlardan biri bu – **nido** bo‘lib, bunda shoir poetik obrazlarning deyarli barchasiga bevosita murojaat qiladi. Jonsiz narsa va hodisaga jonli narsa va hodisadek yoki o‘zi yo‘q shaxsga xuddi ishtirok etayotgandek murojaat qilinishi nido san’atini yuzaga keltiradi. Hozirgi zamon adabiyotshunosligida ushbu san’at apostrofa deyiladi⁶⁸.

⁶⁶ Ҳоҷиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 4.

⁶⁷ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 34.

⁶⁸ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 36.

Ubaydiy ruboiylarida nido san‘atining quyidagi namunalari qo‘llanilgan: Ey jon, ey sho‘x, ey do‘st, ey yor, ey ko‘ngul, ey g‘ayr, ey xoja, ey noma, ey pir, ey nafs, ey do‘sti g‘arib, ey g‘oziy, ey dahr, ey ahli jahon, ey pokzamid, ey hofiz, ey oy, ey chuhralarim, ey sarvi ravon, ey sarvi sihi, ey hamdam, ey g‘unchai xandon, ey diyda, ey qiz, ey bodi sabo, ey Tus va h.k. Ubaydiy bu san‘atga murojaat qilar ekan, bundan asosiy maqsad – tilga olinayotgan narsa va hodisaning o‘ziga xos tomonlarini badiiy aks ettirish orqali ilgari surilayotgan g‘oyani ich-ichigacha ochib berishdir. Bunda ruboiylarda ko‘pincha badiiy obraz sifatida inson emas, tushunchalar ishtirok etishi bilan xarakterlanadi. Shunday obrazlardan biri – diyda.

Ey diyda, baloi furqatin olduq ikob,
O‘zni bu balog‘a-o‘q ko‘ra solduq ikov.
Ayrilmoq ishi turubtur erdi oxir,
Diydorini ko‘rmayin, ajab, qolduq ikov⁶⁹.

Diyda (ko‘z)ga qarata insonga qilgandek murojaat ruboiyga monolog tusini beradi. Tasavvufiy mazmunda yozilgan ushbu misralarda oshiq inson va uning ishqiga sherik ko‘zning vasldan bebahralligi, firoq o‘tida qolganliklari aks etgan. E’tibor beradigan bo‘lsak, Ubaydiy ijodida diniy-falsafiy istilohlar ko‘p o‘rinda nido san‘atini vujudga keltirgan. Bu, albatta, ijodkorning maslagi va dunyoqarashidan kelib chiqqani, shubhasiz.

Ey nafs, yamon yuruy-yuruy horg‘ungdur,
Oxir so‘ng ishing eshikka yolg‘ungdur.

La‘nat-la‘nat debon o‘zungga doim,

Rahmat-rahmat deb o‘zgaga borg‘ungdur. (Ubaydiy. Diydor orzusi. 49-b.)

Axloqiy mazmundagi yuqoridagi ruboiyda nafsqa qarata aytilgan tanbehona fikrlar misralarning yanada jonli chiqishini ta‘minlab qolmay, uning tag zamirida achchiq haqiqat ham yotibdi. Shayton yo‘ldan ozdirib, nafsiga qul bo‘lgan kimsalarning oxir boradigan eshigi, albatta, afsus-nadomat bo‘ladi. Foni dunyoning mol-mulkiga uchib, nafsiga erk bergan kimsalar umri so‘nggida, afsuski, o‘zi bilan bironta davlatini orqalab keta olmaydi, ilojsiz.

Yuqorida misol keltirilgan ruboiylar tarkibida nido tasvir vositasidan tashqari boshqa she‘riy san‘atlar ham mavjud, albatta. Ular haqida alohida o‘rinlarda to‘xtalib o‘tishni ma‘qul ko‘rdik. Bu tadqiqotning tartibli va sifatli bo‘lishini ta‘minlaydi.

Tajnis – she‘riyatda shaklan bir xil, lekin mazmunan turli so‘zlarni qo‘llash san‘ati bo‘lib, ruboiylarda fikrni ta’sirchan ifodalashga xizmat qiladi. Jumladan, misralarning ixchamlashishiga ham yordam beradi.

Ul lolaruxeki, turrasi mushkindur,

Anbar qoshining ustida yuz ming **chindur**.

Ham oraz-u rux bila gul-u nasrindur,

Mohi Chigul-u rashki butoni **Chindur**. (Ubaydiy. Diydor orzusi. 43-b.)

Bu yerda turra – kokil, soch o‘rimlari, zulf; anbar – xushboy modda; chin – ajin ma‘nosida; nasrin – oq rangli xushbo‘y gul; Chigil – qadimgi turkiy qabilalardan birining nomi bo‘lib, chigil

⁶⁹ Убайдий. Дийдор орзуси: Рубоийлар. Нашрга тайёрловчи, таржимон, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Очилов Э. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б. 116.

qizlari o‘z go‘zalliklari bilan mashhur bo‘lgan; Buti Chin – Chin go‘zali, mahbuba; Chin – Xitoy demakdir. Ruboiydagi chin so‘zi tajnisni hosil qilib, 2-misrada yorning qoshi ustidagi yuzlab ajinlar ma’nosida, 4-misrada esa Xitoy davlatining qadimgi nomi sifatida qo‘llangan. Bu tajnis so‘z Ubaydiydan tashqari boshqa ijodkorlar ijodida ham uchraydi.

Kishvarlar ichinda **olamoroy** Hiri,

Olam aro oy-u arshfarsoy Hiri.

Armonim ichimda qolmas erdi bo‘lsam,

Bir oy bila ichingda bir oy, Hiri. (Ubaydiy. Diydor orzusi. 142-b.)

Ubaydiy mahoratining yana bir dalili sifatida yuqoridagi ruboiyni ko‘rsatish mumkin. Ushbu ruboiyda 2 xil tajnisli so‘z qo‘llangan. Birinchi tajnisli so‘z oramoroy, ikkinchisi bir oy jumlasidir. 1-misrada olamoroy – olamni bezovchi, dunyoga jilo beruvchi ma’nosida, 2-misrada olamoroy so‘zi asos va qismlarga bo‘linib, olam aro oy tarzida ishlatilgan. So‘nggi misrada bir oy birikmasi bir o‘rinda yor, mahbuba, boshqa o‘rinda muddat, vaqt ma’nosida qo‘llanilgan. Ubaydiy Hirotni arsh kabi yuksak, dunyoga jilo beruvchi jannatmonand shahar deya ta’riflab, unda bir oy qolishni orzu qiladi.

Kitobat harfiy san‘at bo‘lib, she’rda biror narsa yoki hodisa arab alifbosida harflar shakliga o‘xshatib qiyoslanadi. Masalan, yorning qaddi “alif” (ا), “dol” (د), qoshi “nun” (ن) yoki “yoy” (ي), og‘zi “mim” (م) harfiga o‘xshatiladi.

Ul gulkim, etar sayr gulafshon ichida,

Gul-gul ochilur yuzi guliston ichida.

Qolmas edi armon manga – nozuk qadini

Bir ko‘rsam edi **alif** kabi jon ichida! (Ubaydiy. Diydor orzusi. 33-b.)

Ushbu ruboiyda oshiq o‘z mahbubasining go‘zalligidan hayratga tushib, shunday deydi: U gul yuzli yor gulshanda sayr qilib yurar ekan, uning yuzi bog‘ aro xuddi ochilgan guldek yashnaydi. Uning nozik qaddini jonim ichida xuddi “alif”dek tik va go‘zal holda bir bora ko‘rsam edi, bu dunyoda hech qanday armonim qolmasdi.

Ruboiyda kitobatdan tashqari **tanosub** va **ishtiyoq** san‘atlari ham mavjud. “Gul”, “gulafshon”, “guliston”, “sayr” so‘zlari bir-biriga bog‘liq tushunchalar bo‘lib, she’rda bahoriy va go‘zal manzara yaratgan hamda tanosub san‘atining go‘zal namunasi yaratilgan. Shu bilan birga, “gul”, “gulafshon”, “gul-gul ochilur”, “guliston” so‘zlari bir asaosdan yasalgan so‘zlar bo‘lib, ishtiyoq san‘atini yuzaga keltirgan.

Hijron g‘amidin ko‘ngul ichi to‘ldi yana,

Ko‘nglum evi qayg‘u maskani bo‘ldi yana.

Hajr o‘ldi vasl o‘rnig‘a tole’ yo‘qidin,

Naylayki, davo dardqa evruldi yana. (Ubaydiy. Diydor orzusi. 32-b.)

Tanosub san‘ati she’riyatda mazmunan bir doiraga kiruvchi so‘zlar yig‘indisidan hosil bo‘ladi. “Hijron”, “g‘am”, “ko‘ngul”, “qayg‘u”, “hajr”, “vasl”, “davo”, “dard” so‘zlari ruboiyda o‘zaro uyadosh so‘zlar bo‘lib, yor hajrida o‘rtangan oshiq holini tasvirlashga xizmat qilgan. Ushbu so‘zlar ruboiydan tashqarida qo‘llanilsa, tanosubni hosil qilmasligi mumkin, lekin bu so‘zlar she’riyatda bir o‘rinda kelsa, mazmun doirasi birlashadi.

Ishtiyoq – bir so‘zdan boshqa so‘z olish, hosil qilish san’ati. Bir o‘zakka mansub so‘zlar muayyan doirada ishlatilsagina ishtiyoq san’ati hosil bo‘ladi.

Mo‘min kishi etsa **shukur** o‘lg‘usidir,

Shokirlig‘idin anga huzur o‘lg‘usidir.

Gar etsa kishiga g‘ussa – andin ne g‘am?

G‘am bo‘lsa bu kun, tong-la surur o‘lg‘usidir. (Ubaydiy. Diydor orzusi. 59-b.)

Shukur mavhum ot, *shokir* shaxs oti bo‘lib, shukur qiluvchi inson degan ma‘noni bildiradi. Shu bilan birga, gul-gulzor-gulafshon, g‘am-g‘amgusor so‘zlari o‘zakdosh so‘zlar guruhini hosil qilgan ruboiylarni ham topish mumkin.

Lafziy san’atlar ichida yana bir murakkab san’at turi borki, u shoirdan katta mahoratni talab qiladi. Bu **tarse’** san’atidir. Tarse’ning lug‘aviy ma’nosi “gavharni ipga tizmoq” bo‘lib, ikki jumla yoki misradagi so‘zlarning bir-biri bilan vaznda ham, qofiyada ham ohangdosh tarzda kelishidir. Navoiy ham bu san’atga yuqori e’tibor bergan. Navoiyga qadar hech kim bitta ruboiyda to‘liq tarse’ qo‘llamagan. Ubaydiy ruboiylaridagi she’riy san’atlarni aniqlash davomida tarse’ning 3 va 2 misrada mavjud turi aniqlandi.

Ul xubekim, ko‘ngil tilar – sendursen,

Matlubekim, ko‘ngil tilar – sendursen.

Ko‘nglum tilamas sendin o‘gun mahbube,

Mahbubekim, ko‘ngil tilar – sendursen. (Ubaydiy. Diydor orzusi. 106-b.)

3 misrada tarse’ san’ati ishtirok etgan ruboiylar yuqoridagiga deyarli o‘xshash bo‘lib, ularning ham radifi “sendursen”. Tadqiq davomida 2 misrada qo‘llangan tarse’ san’ati namunalari anchaligi ham o‘rganildi.

Hijron meni yuz javr ila o‘lturg‘usidir,

Hirmon dog‘i yuz dard ila kuydurgusidir.

Budur tilagimki, vaslinga yetgayman,

Oxir tilagimga Tangri yetkurgusidir. (Ubaydiy. Diydor orzusi. 46-b.)

XULOSA.

Nutqning ifoda usuli bilan bog‘liq bo‘lgan san’atlarning, ya’ni lafziy san’atlarning Ubaydiy ruboiylarida qo‘llanilishi va o‘rni masalasiga yuqorida to‘xtalishga harakat qildik. Keyingi o‘rganilishi kerak bo‘lgan san’atlar ma’naviy san’atlar bo‘lib, u nutqning ma’nomohiyati bilan aloqador bo‘lgan poetik san’atlar majmuidir. Maqolada lafziy san’atlar faqat shakliy bezak sifatida emas, balki ruboiyning mazmuniy qatlamini kuchaytiruvchi, poetik ta’sirchanligini oshiruvchi va muallifning badiiy niyatini ifodalovchi vosita sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 34.
2. Убайдий. Дийдор орзуси: Рубоийлар. Нашрга тайёрловчи, таржимон, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Очилов Э. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б. 43.
3. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998.
4. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 36.